

KATARZYNA SEROKA¹

Uniwersytet Warszawski

ORCID 0000-0002-5457-5577

MASONIKA I ANTYMASONIKA W PRYWATNYM KSIĘGOZBIORZE WITOLDA KAZIMIERZA CZARTORYSKIEGO

Freemason and anti-freemason books in the private book collection of Witold Kazimierz Czartoryski Abstract

Prince Witold Kazimierz Czartoryski was born on March 10, 1876 in Paris. He was the son of Władysław Czartoryski (1828–1894) and his second wife, the French princess Margaret of Orleans (1846–1893). In France, Witold Kazimierz gathered a collection of over 25,000 books of exceptional intellectual value and various topics. His book collection had a universal, humanistic character. Although Prince Czartoryski was a deeply religious person (in his collection, books on religious studies held a special place), he also collected an interesting group of 836 publications on topics related to freemasonry, occultism and broadly understood metaphysics. The article presents and discusses a group of masonic and anti-masonic publications from the collection of Witold Kazimierz Czartoryski's library, currently located in the Library of the University of Lviv.

Keywords: Witold Kazimierz Czartoryski, book collection, library, masonic books, anti-masonic books.

Abstrakt

Książę Witold Kazimierz Czartoryski urodził się 10 marca 1876 r. w Paryżu, umierając w 1911 r., miał 35 lat. Był synem Władysława Czartoryskiego (1828-1894) i jego drugiej żony – francuskiej księżniczki Małgorzaty Orleańskiej (1846-1893). Witold Kazimierz zebrał we Francji kolekcję ponad 25 000 książek o wyjątkowych walorach intelektualnych i różnorodnej tematyce. Jego księgozbiór miał uniwersalny, humanistyczny charakter. Książę Czartoryski choć był osobą głęboko religijną (w jego kolekcji wyjątkowe miejsce zajmowały książki z zakresu religioznawstwa), to zebrał też interesującą grupę 836 publikacji na tematy związane z wolnomularstwem, okultyzmem i szeroko pojętą metafizyką. W artykule zaprezentowana i omówiona zostanie grupa masoników i antymasoników ze zbiorów biblioteki W.K. Czartoryskiego, obecnie znajdująca się w Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego.

¹ Dr Katarzyna Seroka, adiunkt w Katedrze Książki i Historii Mediów na Wydziale Dziennikarstwa, Informacji i Bibliologii Uniwersytetu Warszawskiego. E-mail: kseroka@uw.edu.pl.

Słowa kluczowe: Witold Kazimierz Czartoryski, księgozbiór, biblioteka, masonika, antymasonika

Witold Kazimierz Czartoryski

10 marca 1876 r. w Paryżu przyszedł na świat najmłodszy syn Władysława Czartoryskiego (1828-1894) i jego drugiej żony – francuskiej księżniczki Małgorzaty Orleańskiej (1846-1893) – Witold Kazimierz Filip Czartoryski. Matka Witolda była wnuczką króla Francuzów Ludwika Filipa I, córką Ludwika Karola Orleańskiego. Ojcem Witolda Kazimierza był natomiast reprezentant znakomitego polskiego rodu – Władysław Czartoryski. Tenże był drugim synem Adama Jerzego Czartoryskiego – polskiego męża stanu, wielkiego patrioty, mieszkającego w Paryżu przedstawiciela Wielkiej Emigracji.

Witold Kazimierz był najmłodszym z trójki potomstwa Władysława Czartoryskiego. Jego najstarszy brat – August Franciszek – był owocem związku małżeńskiego Władysława z pierwszą żoną – księżniczką Marią Amparo Desamparados Muñoz (córka królowej regentki Marii Krystyny Burbon)². Ich syn August wybrał ostatecznie życie zakonne. Pierworodny, wstępując do zgromadzenia salezjanów, zrzekł się tym samym ciężących na nim rodowych obowiązków. Drugim bratem Witolda, już ze związku jego ojca z Małgorzatą Orleańską, był Adam Ludwik, który przygotowywany był do sprostania oczekiwaniom względem swego nazwiska. Ukończywszy 24 lata, objął ordynację sieniawską i wypełnił tym samym testament ojca. Angażował się w działalność polityczną, wspomagał też finansowo wiele instytucji prowadzonych przez polskich emigrantów we Francji, a także działających na terenie Rzeczypospolitej³.

Koligacje rodzinne spowodowały, że książe Witold wychowywał się w kosmopolitycznym, lecz konserwatywnym środowisku. Atmosferę polskości i tradycje narodowe chłonał z Hôtelu Lambert, ale dla jego obycia nie bez znaczenia był też stały kontakt księcia z rodziną matki, szczególnie z dziadkiem, wszechstronnie wykształconym Ludwikiem Orleańskim.

Czartoryski edukację odebrał przede wszystkim domową, pod okiem polskich nauczycieli. Po zdaniu w Koburgu matury młody książe został słuchaczem Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wybrane przez Czartoryskiego przedmioty pozwalały mu zgłębić historię kraju ojczystego jego przodków, ale poznawał też literaturę i filozofię europejską. Analiza wybranych przez niego kursów uniwersyteckich uwidacznia też zainteresowanie językami orientalnymi⁴.

Warto dodać, że Czartoryskiego od lat dziecięcych cechowała głęboka religijność, a po wejściu w dorosłość, uaktywniła się u niego rodzinna tradycja społecznikowska – pomagał instytucjom, fundował stypendia, angażował się w działalność charytatywną. Wspierał wielkie inicjatywy (w dużej mierze związane z Kościołem katolickim), ale też pojedynczych

² Więcej o Marii Amparo zob. B. Obtulowicz, *Maria Amparo y de Borbón księżna Czartoryska*, Kraków 2013.

³ M. Kukiel, *Czartoryski Adam Ludwik (1872-1937)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 270.

⁴ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (dalej AUJ), rkps S II 158, Akta Senatu Akademickiego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1849-1939, Katalog główny studentów UJ za rok szkolny 1895/96, I półrocze. AUJ, rkps S II 159, Katalog główny studentów UJ za rok szkolny 1895/96, II półrocze.

ludzi często ze swojego otoczenia, pomagał osobom, które w jakiś sposób były związane z Hôtelem Lambert oraz jego rodzicami⁵.

Zarówno edukacja, jak i otoczenie, w którym się wychowywał, sprawiły, że Witold Kazimierz stał się estetą o ogromnym zamiłowaniu do wiedzy i chęci jak najlepszego poznania świata i jego bogactwa kulturalnego. Czartoryski znał zresztą kilkanaście języków obcych, m.in.: polski, francuski, niemiecki, arabski, perski czy sanskryt. Książę nie był osobą towarzyską, stronił od ludzi, ale realizował swoje pasje i zaspokajał głód wiedzy, odbywając liczne podróże, oraz zbierając książki i oddając się lekturze.

Prywatny księgozbiór księcia

Księgozbiór zaczął być gromadzony około roku 1900, a stworzoną przez Witolda Kazimierza kolekcję cechowały wyjątkowe walory intelektualne i różnorodna tematyka⁶. Rozrastający się zbiór wymagał odpowiedniego budynku. W celu magazynowania woluminów zakupił on zamek La Côte de Grâce pod Honfleur w Normandii przy ujściu Sekwany do morza. Na miejscu zbiorami opiekował Victor d'Harlingue-Doyen. Opracowaniem księgozbioru zajmowali się bibliotekarze przyjeżdżający z Biblioteki Polskiej w Paryżu. Kierownikiem librarii był *de facto* Władysław Strzembosz⁷. Wizytował on Honfleur zazwyczaj w trakcie swoich urlopów i dni wolnych od pracy w macierzystych instytucjach. Ponadto okazjnie zatrudniani byli dodatkowi pracownicy do prac zleconych. Opracowanie formalne księgozbioru stało zresztą na najwyższym poziomie. Książki w bibliotece zostały sklasyfikowane za pomocą modnej i rozwijającej się wtedy Uniwersalnej Klasyfikacji Dziesiątej.

Księgozbiór liczył około 25 000 tysięcy woluminów. Bibliotekę księcia można podzielić na 13 działów tematycznych: Historia właściwa (polityczna, genealogia, biografie); Geografia (podróże, atlasy, mapy); Religioznawstwo; Nauki ścisłe i przyrodnicze, techniczne. Przemysł. Medycyna; Beletrystyka; Filologia. Literatura. Krytyka i historia literatury; Filozofia. Etyka. Psychologia; Masoneria i okultyzm; Marynarka; Socjologia. Polityka. Prawo. Administracja. Oświata. Etnologia; Sztuki piękne; Rękopisy. Encyklopedie. Bibliografia. Periodyki. Roczniki; Orientalia⁸.

Były to dzieła napisane w różnych językach, m.in. w angielskim, francuskim, hiszpańskim, włoskim, polskim, niemieckim, łacińskim, litewskim, łotewskim, estońskim, węgierskim. W księgozbiórze znajdowały się także książki arabskie, hebrajskie, syryjskie, tureckie i perskie, teksty w sanskrycie czy po chińsku.

Największym działem były edycje religijno-katolickie we wszystkich językach świata. Dział religioznawstwa i związanych z nim zagadnień liczył 6611 tomów i zawierał wiele druków z XVI i XVII w. Witold Kazimierz zgromadził m.in. zbiór wydań Pisma Świętego w ponad 100 językach. W dziale historycznym znajdowało się dużo dzieł z zakresu historii starożytnej i średniowiecznej, a także obszerny zespół z księgozbioru francuskiego historyka

⁵ K. Seroka, *Witold Kazimierz Czartoryski et sa bibliothèque à Honfleur*, „Revue française d'histoire du livre”, 140/2019, s. 111.

⁶ Tamże, s. 113-114.

⁷ A. Roszkowski, *Biogram Władysława Alojzego Strzembosza*, w: *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Archiwum Władysława Strzembosza*, t. 17, Paryż–Warszawa 2021, s. 21.

⁸ S. Mękowski, K. Remerowa, *Księgozbiór z Honfleur ks. Witolda Kazimierza Czartoryskiego w Lwowskiej Bibliotece Uniwersyteckiej*, Lwów 1928, s. 27-28.

Alberta Sorela⁹ dotyczący rewolucji francuskiej. Czartoryski bardzo cenił czasopisma, jego kolekcja obejmowała około 100 kompletów periodyków, w tym np. czasopisma z Afryki, przede wszystkim północnej¹⁰.

Masonica i antymasonica

Na szczególną uwagę zasługuje kolekcja książek na tematy związane z wolnomularstwem, okultyzmem i szeroko pojętą metafizyką. Witold Kazimierz Czartoryski nie był wolnomularzem, wręcz przeciwnie jako osoba głęboko religijna uważał masonerię za organizację wrogą Kościołowi. Wydaje się, że zbierana literatura masońska miała mu przybliżyć ten ruch, a swoją wiedzę na ten temat pragnął oprzeć na źródłach, a nie na plotkach czy frazesach. Być może chciał tym samym strzec się zarzutów stronniczości i pozbawionej podstaw retoryki antymasońskiej.

Wracając jednak do samej kolekcji *masoniców*. Pod względem formalnym publikacje klasyfikowane były przez bibliotekarzy z Honfleur w ramach działów głównych – dziale nauk społecznych i prawa (jako podklasa: sekretne stowarzyszenia) oraz filozofii (jako relacje duszy i ciała, a w nich wydzielone były nauki okultystyczne). Witold Kazimierz Czartoryski zgromadził w swojej prywatnej kolekcji 836 publikacji na ten temat. Dodatkowo warto zaznaczyć, że książkę dbał, aby nabywane przez niego książki wyposażone były w estetyczne oprawy. Większość kolekcji została obłożona półskórką ze złoceniami i tłoczonym herbem Czartoryskich – Pogonią Litewską, np. teologia czarnym półskórką, marynista granatowym z tłoczoną na grzbiecie kotwicą, a omawiane tu *masonica* czarnym z czerwonymi elementami.

Tytułem wstępu warto zaznaczyć, że literatura wolnomularska i okultystyczna w historii kultury pozostawiła po sobie obfity dorobek pisarski. Wolnomularze za jeden ze swoich podstawowych celów uważali samodoskonalenie i samokształcenie, dlatego też literatura masońska jest bogata¹¹. *Ars regia* w zbiorach Witolda Kazimierza to głównie wydania z wieków XVIII i XIX¹² dokumentujące bardzo różnorodny dorobek w tej dziedzinie. W kolekcji znajdują się publikacje na temat genezy wolnomularstwa oraz jego historii (przede wszystkim w Europie ze szczególnym uwzględnieniem Francji); bractwa wolnych mularzy, templariuszy oraz różokrzyżowców; funkcjonowania łóż we Francji, Hiszpanii, Włoszech, Belgii i innych krajach; rytuałów i symbolów; filozofii masońskiej; literatury czy niektórych problemów, jak funkcjonowanie armii w kontekście masońskim i o kobietach w loży. Ponadto Witold Kazimierz zgromadził także literaturę antymasońską.

Przybliżając tę kolekcję, można zauważyć, że dział masonerii był reprezentowany przez takich autorów, jak Monteskiusz, Wolter, Giacomo Casanova, Louis-Sébastien Mercier, Claude-Antoine Thory, François-Timoléon Bègue Clavel, Emmanuel Rebold, Matthew Tindal, Eugène Le Roy, Georges Jacques Danton. Przyglądając się bardziej szczegółowo tej

⁹ Albert Sorel (1842-1906) – francuski historyk, członek honorowy Towarzystwa Muzeum Narodowego Polskiego w Rapperswilu od 1898 r. Zajmował się dziejami rewolucji francuskiej i Napoleonem I.

¹⁰ Biblioteka Polska w Paryżu (dalej: BPP), rkps 902, Skorowidz czasopism z Afryki Północnej przechowywanych w Bibliotece w Honfleur.

¹¹ A. Karpowicz, *Zbiory masońskie Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Ars Regia”, 1/1992, s. 149.

¹² Paradoksalnie dzieła masońskie z XIX wieku są często rzadsze niż dzieła z XVIII wieku.

kolekcji, znajdzie się też licznie reprezentowane dzieła zebrane Jeana Marie Ragona¹³ czy Nicolasa Des Étangsa¹⁴, a więc znanych pisarzy i historyków masonskich. Zdarzały się też dzieła o charakterze biograficznym, m.in. Johna Coustosa¹⁵.

Witold Kazimierz Czartoryski był w posiadaniu publikacji o charakterze ogólnym i encyklopedycznym dotyczących omawianego tematu, w tym prymarniej edycji z 1766 r. pierwszej encyklopedycznej pracy o masonerii autorstwa barona Théodore'a de Tschudy zawierającej krytykę, reformy, statuty, przemówienia¹⁶. Na wyróżnienie zasługuje wydanie pod tytułem *L'École des francs-maçons* – dzieło zawierające gotowe przemówienia do wykorzystania w trakcie różnych okoliczności życia masonskiego wydane przez królewskiego drukarza orleanów Martina Coureta de Villeneuve'a. W publikacji tej znalazły się też ogólne statuty zakonu wolnych mularzy, informacja o przyjęciu do zgromadzenia księcia saksońsko-gociego, list z przeprosinami skierowany do masonów oraz list do pani D***¹⁷.

Swoją reprezentację miały też publikacje o charakterze filozoficzno-historycznym, a wśród nich m.in. Jeana-Pierre'a Simona Boubée¹⁸, Charlesa Fauvety'ego¹⁹, Etienne-François Bazota²⁰, Johna Cherpina²¹.

Wśród publikacji w kolekcji znajdują się też te poświęcone wewnętrznemu funkcjonowaniu masonerii, a wśród nich katechizmy i instrukcje wolnomularskie jak na przykład *Le Cours oral de franc-maçonnerie*²², będący zapisem dwunastu sesji-warsztatów z lat 1859-1861 przeznaczonych dla wolnomularzy. Było to swoiste kompendium tego, co mason powinien wiedzieć. Omawiano w nich historię zakonu, symbole, doktrynę, dzieła, stopnie inicjacji. Inną publikacją tego typu w kolekcji była *L'Arche sainte ou le Guide du franc-maçon*²³, która prezentowała źródła, pryncypia, doktrynę, rytę, ceremonie, atrybuty, a także anegdoty, ale też *Manuel pratique du franc-maçon*²⁴, który zawierał katechizm ucznia oraz zbiory reguł

¹³ Np. J.-M. Ragon, *Cours Philosophique et interprétatif des initiations anciennes et modernes*, Nancy 1839; tenże, to, Paris 1841; tenże, to, Paris 1853; tenże, *El doble triángulo. Liturgia masónica*, Barcelona 1874; tenże, *Françmaçonnerie Nouveau rituel de kadosch parfait initié grade philosophique, 5e et dernier degré du rite français dit aussi grand élu*, Paris [b.d.w]; tenże, *Françmaçonnerie. Rituel du grade de Compagnon*, Paris [1859]; tenże, *Françmaçonnerie. Rituel du grade de maître*, Paris [b.d.w].

¹⁴ N. Des Étangs, *Oeuvres maçonniques de N.-C. Des Étangs*, mises en ordre, annotées et précédées d'une notice historique sur l'auteur par F.-D. Pillot, Paris 1848.

¹⁵ Coustos, szwajcarski kupiec mieszkający w Anglii, został schwyty przez portugalską inkwizycję po założeniu łoża masonskiej w Lizbonie i skazany na galery, z których został zwolniony za wstawiennictwem Jerzego II. Pierwsze angielskie wydanie jego relacji zostało opublikowane przez Strahan w 1746 r. *Procédures curieuses de l'inquisition de Portugal contre les francs-maçons. Pour découvrir leur secret, avec les interrogatoires & les réponses, les cruautés exercées par ce tribunal, la description de l'intérieur du S. Office, son origine, & ses excès Divisées en trois parties*, par un Frère Maçon sorti de l'Inquisition, revues [et] publiées par L.T. V.I.L. R.D. M., Dans la Vallée de Josephat Liège [i.e. s.n., La Haye 1747].

¹⁶ T.-H. de Tschhudi, *L'étoile flamboyante ou La société des francs-maçons considérés sous tous les aspects*, vol. 1-2, chez A. Boudet, Francfort-Paris 1766.

¹⁷ *L'École des francs-maçons*, [s.n.] Jerusalem [1748].

¹⁸ J.-P. S. Boubée, *Études historiques et philosophiques sur la franc-maçonnerie ancienne et modern*, Paris 1854.

¹⁹ Ch. Fauvety, *Philosophie Maçonnique. Catéchisme à l'usage de l'aspirant à l'initiation*, Paris 1862.

²⁰ E.-F. Bazot, *Manuel du franc-maçon*, Paris-Anger 1845.

²¹ J.C. Cherpin, A.S. Kauffmann, *Histoire philosophique de la franc-maçonnerie, ses principes, ses actes et ses tendances*, Lyon 1850.

²² H. Cauchois, *Cours oral de franc-maçonnerie symbolique en douze séances*, Paris 1863.

²³ [J.C. Cherpin], *L'Arche sainte ou le Guide du franc-maçon*, Lyon 1865.

²⁴ *Manuel pratique du franc-maçoni*, Angeres 1845.

dotyczących między innymi uczt czy ceremonii afiliacyjnych. W kolekcji Witolda Kazimierza znalazły się również katechizmy, w tym z 1783 r. [1790]²⁵ i w języku hiszpańskim z 1872 r.²⁶ Przykładem publikacji opisującej ogólnie ryt masoński (czyli system stopni wtajemniczenia praktykowany w danej loży) może być publikacja Antoine'a Teissiera²⁷, natomiast funkcjonowanie poszczególnych obrzędowości można znaleźć w dwutomowej edycji o rycie Memphis-Misraim Marca Bédarride'a²⁸.

W zbiorze część książek dotyczyła uczestnictwa kobiet w ruchu wolnomularskim. Na przykład poświęcony był temu fragment traktatu E.J. Chapprona *Nécessaire maçonnique*²⁹, w którym to informowano o stopniach wtajemniczenia pań, ale też takich jak *Les francs-maçons plaideurs*³⁰, w którym wyrażone jest niezadowolenie z przyjmowania kobiet w szeregi zakonu. Wątek ten pojawił się też w filadelfijskiej edycji *Le Manuel des franchises-maçonnnes ou la vraie maçonnerie d'Adoption*³¹. Autor kieruje w niej list do pań, w którym wyznaje swój entuzjazm dla łóż adoptowanych, nawet jeśli wie, że podziela go tylko niewielka liczba prawdziwych masonów. Na temat łóż adoptowanych zrzeszających żony i córki wolnomularzy, związanych z jakąś uznaną lożą męską, znalazła się na przykład broszura *Rituel d'adoption aux trois voiles* F. Foussiera³² opisująca zasady obowiązujące w Loży Trinosofistów z Bercy (les Trinosophes de Bercy).

Swoją reprezentację mają też broszury z mowami wygłaszanymi w lożach. Za przykład może służyć wykład F.(?) Batsère'a³³, oratora paryskiej loży Świątyni Minerwy (Loge le Temple de Minerve), wygłoszony 14 grudnia 1831 r. w trakcie seansu zjednoczonych Łóż Trzech Dni (Loge des Trois Jours), który swoją obecnością zaszczycił generał Girolamo Ramorino, *nota bene* uczestnik powstania listopadowego. Innym przykładem jest zbiór mów opracowany przez Henriego Wentza na okazje zmian przepisów zakonu³⁴. W kolekcji znalazła się też książka z mowami Nicolasa Bricaire'a de La Dixmerie'a, wielbiciela Woltera i aktywnego członka Loży Dziewięciu Sióstr (La loge des Neuf Sœurs)³⁵. Ponadto w kolekcji odnaleźć można druki ulotne w postaci chociażby przedruków listów inicjacyjnych³⁶.

²⁵ *Étrennes aux Francs-Maçons ou nouveau catéchisme pour L.V.E.D.C.L., A l'Orient*.

²⁶ A. Cassard, *Catecismo de las ritualidades necesarias para los aprendices masons*, Sevilla 1872.

²⁷ A. Teissier, *Manuel général de maçonnerie comprenant les sept grades du rit français les trente-trois degrés de la maçonnerie d'adoption 3ème édition revue et corrigé*, Paris 1883.

²⁸ M. Bédarride, *De l'ordre maçonnique de Misraim, depuis sa création jusqu'à nos jours, de son antiquité, de ses luttes et de ses progrès*, Paris 1845.

²⁹ E.J. Chappron, *Nécessaire maçonnique... 2e édition, revue, corrigée et augmentée, d'après les diverses observations parvenues à l'auteur, par plusieurs F.F. des O. de France et de l'étranger; à laquelle on a ajouté le nécessaire maçonnique d'adoption à l'usage des dames*, Paris 1817.

³⁰ *Les francs-maçons plaideurs*, [s.n.], Genève 1786.

³¹ L.G. de Saint-Victor, *Le Manuel des franchises-maçonnnes ou la vraie maçonnerie d'Adoption*, chez Philarethe, Philadelphia 1786.

³² F. Foussier, *Rituel d'adoption aux trois voiles*, Paris 1885.

³³ *Discours du F.: Batsère, orateur de la R.: Loge le Temple de Minerve, prononcé dans sa séance du 3 novembre 1831 en présence de la R.: Loge des Trois Jours*, Paris 1831.

³⁴ H. Wentz, *Opuscules maçonniques du... offerts aux loges à l'occasion de la prochaine révision des règlements généraux de l'ordre 1863-1864*, Paris 1864.

³⁵ M. de La Dixmerie, *Éloge de Voltaire. Prononcé dans la l... maçonnique des Neuf Sœurs, dont il avait été membre*, Chez Velleire l'ané, imprimeur-libraire de la vesaille Bouclere, Paris-Genève 1779.

³⁶ R. Baumann, *Lettre au Fr. Muzzarelli vénérable de la L.: la Parfaite Egalité à propos de l'initiation des FF.: Littré, Ferry et Chavée. Juillet 1875*, Paris 1875.

Witold Kazimierz posiadał książki wydawane przez Wielki Wschód Francji, największą organizację masońską we Francji działającą od XVIII w. W swojej kolekcji miał chociażby wydany jedynie w 100 egzemplarzach³⁷ *Le manuel de Xépholius* Georgesa Félix de Wimpffena³⁸, w którym autor opisuje swoje wrażenia na temat tego, co się stało w Thionville w trakcie Rewolucji Francuskiej, ale też broszury, jak chociażby te z corocznych konwentów tejże organizacji³⁹, raportów⁴⁰ czy regulaminów określających funkcjonowanie masonerii w krajach takich jak Argentyna⁴¹.

W zbiorach nie zabrakło też wolnomularskich czasopism, a wśród nich m.in. „Le Globe. Archives générales des sociétés secrètes, non politiques”, „Annuaire Universel de tous les rites de la Maçonnerie Française et Etrangère”, „Bulletin du Bureau international de relations maçonniques” czy antymasońskiego „À bas les tyrans”.

Prezentowane do tej pory publikacje przede wszystkim dotyczą Francji, choć w swojej kolekcji Czartoryski miał druki poświęcone rozwojowi, funkcjonowaniu, ale też krytyce wolnomularstwa w innych częściach Europy, jak chociażby we Włoszech⁴², Hiszpanii⁴³, Szwajcarii⁴⁴ oraz Wielkiej Brytanii. Na szczególne wyróżnienie zasługuje XIX-wieczna trzynomowa angielska historia wolnomularstwa Roberta Freke Goulda⁴⁵, która jest jednym ze standardowych dzieł historiografii masońskiej. Książka ta dotyczy w szczególności historii Wielkiej Łoży Anglii, masonerii w Yorku i innych częściach Zjednoczonego Królestwa.

Wśród publikacji dotyczących innych stowarzyszeń, o charakterze zbliżonym do wolnomularstwa, są np. te poświęcone różokrzyżowcom. Witold Kazimierz w swojej kolekcji posiadał pierwsze wydanie *Les plus secrets mystères des hauts grades de la maçonnerie dévoilés, ou le vrai Rose-Croix*⁴⁶, czyli anonimową publikację wydaną w 1766 r. w Jeruzalem pod redakcją Karla Friedricha Köppena i przetłumaczoną z niemieckiego przez M. de Bera-ge’a z Łoży M. de Saint Gellair. Publikacja ta rozpoczyna się historią masonerii, a następnie skrupulatnie prezentuje siedem stopni wtajemniczenia uzupełnionych inscenizacjami i dialogami. Dodatkowo znajdują się tu ilustracje z 22 masońskimi emblematami. Do książęcej kolekcji zakupiono także książki Oreste Dito o karbonariuszach⁴⁷. Na wyróżnienie zasługuje

³⁷ *Wimpfen-Bornebour (Louis-François, baron de)*, w: *Biographie universelle, ou Dictionnaire Historique, contenant la nécrologie des hommes célèbres de tous les pays...*, Furne 1838, s. 458.

³⁸ G.F. de Wimpffén, *Le manuel de Xépholius*, Paris 1788.

³⁹ *Discours de clôture du convent de 5881 du Grand Orient de France*, par F. Belat, [Paris 1881].

⁴⁰ *Compte-rendu aux ateliers de la Fédération des travaux de l'Assemblée générale du Grand Orient de France du 12 au 17 Septembre 1904*, Paris 1904.

⁴¹ *Constitución y reglamentos generales de la Masonería para la República Argentina y Oriente de Buenos Aires*, Buenos Aires 1859.

⁴² G. De Luise, *La framassoneria e la Giovine Italia. Esame critico*, Roma 1866.

⁴³ *Estatutos y reglamentos generales de la Gran Logia Simbólica Independiente Española*, Madrid 1889; *Reglamento de la honorable gran logia militas Española*, Madrid 1889; “Boletín de procedimientos del Soberano Gran Consejo General Ibérico y Gran Logia Simbólica Española. Rito antiguo y primitivo oriental de Memphis y Mizraim. Revista sociológico-masónica”, 1897.

⁴⁴ W. Vogt, *Le péril maçonnique en Suisse*, Genève 1901.

⁴⁵ R.F. Gould, *The History of Freemasonry*, vol. 1-3, London 1885-1887.

⁴⁶ *Les plus secrets mystères des hauts grades de la maçonnerie dévoilés, ou le vrai Rose-Croix, traduit de l'anglais; suivi du Noachite, trad. de l'allemand*, [s.n.], A Jerusalem 1766.

⁴⁷ O. Dito, *Massoneria, carboneria ed altre società segrete: nella storia del Risorgimento italiano*, Torino–Roma 1905.

przypisywana Gabrielowi Louisowi Pérau⁴⁸ *L'Ordre des Francs-Maçons trahi, et leur secret révélé suivi de Recueil de Chansons et Poésies Maçonnes*. Jest to zbiór tekstów dotyczących paramasońskiego stowarzyszenia mopsów, w którym znalazło się wiele rycin ze scenami obrzędów czy symbolami zakonu. Zakon ten był w dużej mierze zdominowany przez kobiety, a co ciekawe, kandydat bądź kandydatka na mopsa w trakcie inicjacji musiał z zawiązanymi oczami pocałować zad mopsa wykonany z porcelany lub jedwabiu⁴⁹.

Poza tym w księgozbiornie zgromadzone zostały książki z pogranicza nauki i literatury, czyli powiastki filozoficzne i powieści wolnomularskie, dramaty i teksty pieśni. Na przykład *Pèlerinage maçonnique* Placide'a Louveta, czyli poetycki sen (wierszem), w którym autor na swój sposób powraca do historii masonerii i przenosi się z Egiptu do łoża L'Etoile de la Charente⁵⁰, czy *Astragales maçonniques* F. Balduca zawierające wiersze dedykowane masońskim sierotom⁵¹. Innym przykładem może być zbiór pieśni *Chansonnier maç... et prof.*⁵² anonimowych autorów, dedykowanych środowisku wolnomularskiemu. Białym krukiem kolekcji może być jednak *La lire maçonne, ou Recueil de chansons des francs-maçons*⁵³, czyli wydany w Hadze nakładem R. van Laaka zbiór utworów z nutami taktowymi rozpiśnianymi na skrzypce i flet. Była to publikacja przygotowana dla członków amsterdamskiej łoży, obejmująca przeszło 270 utworów w językach francuskim i holenderskim, z których wiele zawiera nuty oraz wskazówki dotyczące muzyki. Pieśni opowiadają o życiu masonów. Autorami są Charles Vignoles oraz P.J.P. du Bois.

W kontrze do literatury masońskiej, w kolekcji znalazło się piśmiennictwo antymasońskie. Publikacje te w dużej mierze stanowią potępienie opisywanych praktyk i literatura ta jest dość mocno reprezentowana. Witold Kazimierz, najwyraźniej jako osoba religijna, uzupełnił kolekcję o publikacje utworów osób zwalczających masonerię.

W dużej mierze wspomniana literatura jest autorstwa chrześcijańskich duchownych, nierzadko uniwersyteckich profesorów, jak chociażby broszura anglikańskiego kaznodziei Charlesa Godarda *L'occultisme contemporain*⁵⁴, jezuita Jeana Crassetta *Dissertation sur les oracles des Sibylles*⁵⁵, biskupa orleańskiego Félix Dupanloup *Etude sur la franc-maçonnerie*⁵⁶ (w kolekcji jest też tekst polemiczny z Dupaloupem⁵⁷) czy katolickich eseistów, w tym Maxa Doumica, który w swojej publikacji *La Franc-maçonnerie est-elle juive ou anglaise?*⁵⁸ utrzymuje, że polityka masonów jest zasadniczo zgodna z angielskim interesem,

⁴⁸ G.-L. Pérau, *L'Ordre des francs-maçons trahi. Le Secret des Mopses révélé. Chansons de la très vénérable confrérie des francs-maçons, précédées de quelques pièces de poésie*, [s.n.], Amsterdam 1745.

⁴⁹ Ł. Kozak, *Zaginione psy osiemnastowiecznej Warszawy*, „Polona/Blog. Przegląd Cyfrowej Biblioteki Narodowej”, <http://blog.polona.pl/2014/12/zaginione-psy> (dostęp 10.05.2023).

⁵⁰ P. Louvet, *Pèlerinage Maçonnique*, Angoulême 1848.

⁵¹ F. Balduc, *Astragales maçonniques. Poésies dédiées à l'orphelinat maçonnique*, Paris 1863.

⁵² K.D. Aze, *Chansonnier Maç.;. et prof. dédié aux franc-maç. de l'O. de Paris et des oo. Étrangers*, Paris 1822.

⁵³ Vignoles et du Bois, *La Lire Maçonne, ou recueil de chansons des Francs-Maçons, revu, corrigé, mis dans un nouvel ordre, & augmenté... par les frères de Vignoles et du Bois. Avec les airs notés... Nouvelle édition, revue... & augmentée*, R. van Laak, A la Haye 1787.

⁵⁴ Ch. Godard, *L'occultisme contemporain*, Paris 1900.

⁵⁵ J. Crasset, *Dissertation sur les oracles des Sibylles*, Chez Estienne Michallet, rue Saint Jacques, à l'Image Saint Paul, près la Fontaine Sant Severin, A Paris MDCLXXVIII [1678].

⁵⁶ F. Dupanloup, *Etude sur la franc-maçonnerie. Par l'Évêque d'Orléans*, Paris 1875.

⁵⁷ Ch.-G. Baudouin, *Réponse à "l'Étude sur la franc-maçonnerie" de Mgr Dupanloup*, Paris 1875.

⁵⁸ M. Doumic, *La Franc-maçonnerie est-elle juive ou anglaise?*, Paris 1906.

dla którego masoneria stanowi narzędzie anglosaskiego imperializmu. Również w kolekcji znalazły się książki ojca Tourmentina, który był symboliczną postacią ruchu antymasońskiego, założyciela Antymasońskiego Komitetu Paryskiego (Comité Antimaçonique de Paris), jak na przykład *Les Enfants de la veuve*⁵⁹ czy *La Femme chez les francs-maçons*⁶⁰. Kolejną egzemplifikację mogą stanowić dzieła Henriego Delassusa, francuskiego teologa, kanonika i eseisty antymasońskiego⁶¹.

W tej grupie znajdują się też publikacje erudytów, dziennikarzy, często reprezentantów Francuskiej Ligi Antymasońskiej (Ligue française antimaçonnique), jak chociażby Paula Lacroixa⁶², Maurice'a Talmeyra⁶³ i innych.

Nie zabrakło również eseju *Histoire des oracles*⁶⁴ napisanego przez Bernarda Fontenelle'a, francuskiego filozofa, religioznawcy, pisarza i poety, w którym to potępia on przesady, a także dyskredytuje wyroki, cuda i podaje w wątpliwość zjawiska nadprzyrodzone. Ponadto w tym nurcie, w kolekcji znajdują się m.in. liczne teksty opublikowane przez Isidore'a Bertranda, katolickiego kapłana, eseistę i dziennikarza znanego ze swoich antymasońskich poglądów⁶⁵.

Niektóre publikacje przestrzegające przed masonerią miały formę sztuk, w których oskarżano ją o czary i satanizm, a także przestrzegano, że wolnomularstwo to wchodzenie w konszachty z diabłem, nie zapominając nadmienić o tym, że masoni porywają i jedzą małe dzieci. Przykładem takich dramatów w kolekcji Witolda Kazimierza może być XIX-wieczna sztuka braci Charlesa i Auguste'a Beaumontów *Les Francs-maçons. Comédie en trois actes*⁶⁶ czy *Les Fra-maçons. Parodie de l'acte des amazons* Antoine-Alexandre-Henri Poincineta⁶⁷. Literatura ta była dość pompatyczna i apokaliptyczna.

W księgozbiornie zgromadzone zostały też bardziej dosadne i oskarżające publikacje, w tym te o judeomasońskiej fabule, jak *L'Assassinat maçonnique. Le crime rituel. La trahison juive*⁶⁸ będąca zbiorkiem trzech tekstów antymasońskich i antysemitycznych, prawdopodobnie przedrukowanych z „Le Parole”. Mówiąc o tym czasopiśmie, trzeba wspomnieć Édouarda Drumonta, francuskiego nacjonalistę i założyciela tej gazety. Czartoryski miał wiele jego publikacji w swojej kolekcji, w tym *La tyrannie maçonnique. Nos maîtres*⁶⁹ opublikowaną w „Librairie antisémite” w 1899 r. Autor twierdzi w niej, że wolnomularstwo stopniowo

⁵⁹ J. Tourmentin, *Les Enfants de la veuve*, Paris 1900.

⁶⁰ Tenze, *La Femme chez les francs-maçons d'après les derniers convents*, Paris 1902.

⁶¹ H. Delassus, *L'américanisme et la conjuration antichrétienne*, vol. 1-3, Lille [1899].

⁶² P.-L. Jacob, *Curiosités des sciences occultes*, Paris 1862.

⁶³ M. Talmeyr, *La franc-maçonnerie et la révolution française*, Paris 1904.

⁶⁴ B. Fontenelle, *Histoire des oracles*, Chez Michel Brunet, de l'imprimerie de Gilles Paulus Du Mesnil, Paris 1698.

⁶⁵ I. Bertrand, *Les morts reviennent-ils?*, Paris 1900; tenże, *L'Occultisme ancien et modern*, Paris 1900; tenże, *La Franc-maçonnerie, secte juive née du Talmud*, Paris 1903; tenże, *La Trinité d'en-bas. Confidences d'un haut dignitaire des Loges*, Paris 1905.

⁶⁶ Ch. i A. Beaumont, *Les Francs-maçons. Comédie en trois actes*, Paris 1867.

⁶⁷ [A.-A.-H. Poincinet], *Les Fra-maçons, parodie de l'acte des amazones dans l'opéra des Fêtes de l'amour et de l'himen en 1 acte...* [Paris, Théâtre de la foire St Laurent, 28 août 1754], Duchesne, Paris 1754.

⁶⁸ *L'Assassinat maçonnique. Le crime rituel. La trahison juive*, Paris [1905?].

⁶⁹ É. Drumont, *La tyrannie maçonnique. Nos maîtres*, Paris 1899.

zmonopolizowało i skonfiskowało Republikę, która stała się „jej rzeczą, jej dojną krową i jej farmą”⁷⁰.

Innym przykładem literatury antymasońskiej są relacje byłych jej członków, jak np. książka opublikowana w 1905 r. *Comment je suis entre dans la franc-maçonnerie et comment j'en suis sorti* Paula Copin-Albancelliego⁷¹. Autor był ważną postacią w antymasońskiej walce. Jako agnostyk i były mason twierdził, że Republika Francuska jest w rękach wolnomularstwa i narzuca ono swoje cele i pragnienia poprzez wybieranie urzędników⁷². Również pochodzący z Sycyli Domenico Margiotta w książce *Le palladisme. Culte de Satan-Lucifer dans les triangles maçonniques*⁷³ wznosił oskarżenia o czary i satanizm wobec pamfletarza Léo Taxila⁷⁴ i prowadził zacieklą walkę z Wielkim Wschodem Włoch oraz wielkim mistrzem Adriano Lemmi.

Ponadto Witold Kazimierz Czartoryski posiadał materiały kongresów antymasońskich, jak chociażby edycję ustaleń kongresu w Trydencie, który odbył się w 1986 r.⁷⁵

Zbiór ten jest niewątpliwie unikatowy. W kolekcji Witolda Kazimierza znalazły się zarówno edycje encyklopedii wolnomularskich z różnych części Europy, jak i dużo opracowań ogólnych, podręczniki, literatura apologetyczna, propedeutyczna i polemiczna. Poza tym w jego archiwum znaleźć można ślad po katalogach księgarskich rejestrujących druki masońskie. Jako wielki miłośnik czasopism, zgromadził też periodyki z tego zakresu. Nie brakuje również mów (i ich zbiorów) wygłaszanych w lożach oraz dzieł najważniejszych przedstawicieli tego ruchu. Pojawiają się druki dotyczące symboli i rytuałów, obrzędów i stopni.

Warto podkreślić, że część tych publikacji poświęcona jest filozofii, etyce i myśli społecznej ruchu wolnomularstwa oraz okultystycznego. Kolekcja ta jest niezwykle cennym źródłem informacji do badań nad dziejami wolnomularstwa w Europie. Wydaje się to szczególnie istotne po trafieniu kolekcji do Biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego, o czym poniżej.

Losy kolekcji

Witold Kazimierz Czartoryski zmarł nagle i przedwcześnie w 1911 r., mając 35 lat. Jego majątek odziedziczył w całości brat⁷⁶ – Adam Ludwik Czartoryski – i zdecydował się przenieść księgozbiór na ziemie polskie.

Za namową ówczesnego dyrektora krakowskiego Muzeum Książąt Czartoryskich, Józefa Kallenbacha, postanowił oddać kolekcję w wieczysty depozyt Bibliotece Uniwersytetu Lwowskiego. Księgozbiór miał być gotowy do wysłania z końcem lata 1914 r.⁷⁷ Jednak ze

⁷⁰ Tamże, s. 43.

⁷¹ P. Copin-Albancelli, *Comment je suis entré dans la Franc-Maçonnerie et comment j'en suis sorti*, Paris 1905.

⁷² B. Clemenceau, *La République, c'est la franc-maçonnerie ou la République vue par les écrivains antimaçons français (1880-1914)*, <http://cemmc.u-bordeaux-montaigne.fr/pdf/clem.pdf> (dostęp 10.05.2023).

⁷³ D. Margiotta, *Le palladisme. Culte de Satan-Lucifer dans les triangles maçonniques*, Grenoble 1895.

⁷⁴ Jego książki również znalazły się w masonikach Czartoryskiego. Zob. L. Taxil, *Les Soeurs Maçonnes*, Letouzey & Ané, Paris [ca. 1900].

⁷⁵ E. Portalié, *Le congrès antimaçonnique de Trente et la fin d'une mystification*, Paris 1897.

⁷⁶ BPP, rkps 904, Testament Witolda Kazimierza Czartoryskiego, k. 1-2.

⁷⁷ BCzart, rkps 7567, List L.A. Czartoryskiego do dyrektora Biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego Bolesława Mańkowskiego (2 VII 1914).

względów logistycznych i w związku z wybuchem I wojny światowej nie udało się tego dokonać od razu.

Po wojnie wrócono do rozmów i księgozbiór został przekazany w grudniu 1923 r. jako depozyt wieczysty z zastrzeżeniem pewnych warunków prawno-politycznych. Określono więc szczegółowe warunki tego transferu. Najważniejszym z nich był zapis, że gdyby w Uniwersytecie Lwowskim miał zapanować kiedykolwiek jako język urzędowy i wykładowy inny niż polski, cały księgozbiór miał przejść na niepodzielną własność Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Z punktu widzenia znajdujących się w kolekcji *masoników* i *antymasoników* ciekawostką jest też następujący zapis: „4. Zachować cały dział ‘Masonerii’ opatrzoney znakiem inwentarzowym ‘H’, jako ścisły rezerwat Biblioteki Uniwersyteckiej tak, ażeby z niego korzystać można było tylko za specjalnym pozwoleniem, a wypożyczać dzieła do tegoż działu należące tylko wyjątkowo”⁷⁸.

Cała kolekcja niezwykle wzbogaciła wartość naukową lwowskiego księgozbioru. A omówione w artykule publikacje stanowiły bogatą i cenną literaturę, zarówno naukową, jak i popularną dla tego zagadnienia. Każdy, kto chciał poświęcić się studiom nad wolnomularstwem na początku XX w. szukał materiałów przede wszystkim właśnie w tej bibliotece. W związku z tym, że traktowano go jako „sensacyjny”, Adam Ludwik zażyczył sobie jako darczyńca, aby ze zbioru tego można było korzystać tylko po uzyskaniu specjalnej zgody.

Podsumowanie

Książę Witold Kazimierz był bibliofilem, książki kolekcjonował w sposób przemyślany i z ogromną pasją, jednak pozostaje on w cieniu swojego wybitnego ojca Władysława czy dziadka Adama Jerzego, dlatego tym bardziej warto przypominać o jego niezwyklej działalności, także bibliofilskiej i próbie bycia łącznikiem między polską a francuską tradycją.

Omówione w artykule *masonika* i *antymasonika* świadczą o tym, iż ich właściciel był osobą o szerokich horyzontach. Choć interesował się wolnomularstwem, to niekoniecznie darzył je estymą, ale musiał uważać to zjawisko za istotne. Jego spadkobierca, przekazując księgozbiór szerszej publiczności, dał badaczom wolnomularstwa i ruchów antyvolnomularskich w II Rzeczypospolitej cenne materiały, które stanowiły wówczas podstawowe źródło do studiów nad dziejami wolnomularstwa europejskiego.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego

rkps S II 158, Akta Senatu Akademickiego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1849-1939, Katalog główny studentów UJ za rok szkolny 1895/96, I półrocze. AUJ, rkps S II 159, Katalog główny studentów UJ za rok szkolny 1895/96, II półrocze.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

rkps 7567, Oświadczenie Rektora Uniwersytetu Lwowskiego; List L.A. Czartoryskiego do dyrektora Biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego Bolesława Mańkowskiego (2 VII 1914).

Biblioteka Polska w Paryżu

rkps 904, Testament Witolda Kazimierza Czartoryskiego, k. 1-2.

rkps 902, Skorowidz czasopism z Afryki Północnej przechowywanych w Bibliotece w Honfleur.

⁷⁸ BCzart, rkps 7567, Oświadczenie Rektora Uniwersytetu Lwowskiego.

Opracowania

- Karpowicz A., *Zbiory masonskie Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Ars Regia”, 1/1992, s. 148-156.
- Kozak Ł., *Zaginione psy osiemnastowiecznej Warszawy*, „Polona/Blog. Przegląd Cyfrowej Biblioteki Narodowej”, <http://blog.polona.pl/2014/12/zaginione-psy/> (dostęp 10.05.2023).
- Kukiel M., *Czartoryski Adam Ludwik Ludwik (18721937)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 270.
- Mękarski S., Remerowa K., *Księgozbiór z Honfleur ks. Witolda Kazimierza Czartoryskiego w Lwowskiej Bibliotece Uniwersyteckiej*, Lwów 1928.
- Obtułowicz B., *Maria Amparo y de Borbón księżna Czartoryska*, Kraków 2013.
- Roszkowski A., *Biogram Władysława Alojzego Strzembosza*, w: *Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Archiwum Władysława Strzembosza*, t. 17, Paryż–Warszawa 2021, s. 11-71.
- Seroka K., *Witold Kazimierz Czartoryski et sa bibliothèque à Honfleur*, „Revue française d'histoire du livre”, 140/2019, s. 105-125.
- Wimpfen-Bornebour (Louis-François, baron de)*, w: *Biographie universelle, ou Dictionnaire Historique, contenant la nécrologie des hommes célèbres de tous les pays...*, Furne 1838, s. 458.

Literatura podmiotu

- Assassinat maçonnique. Le crime rituel. La trahison juivei*, Paris [1905?].
- Aze K.D., *Chansonnier Maç.: et prof. dédié aux franc-maç. de l'O. de Paris et des oo. Étrangers*, Paris 1822.
- Bazot E.-F., *Manuel du franc-maçon*, Paris–Anger 1845.
- Baudouin Ch.-G., *Réponse à “l'Étude sur la franc-maçonnerie” de Mgr Dupanloup*, Paris 1875.
- Baumann R., *Lettre au Fr. Muzzarelli vénérable de la L.: la Parfaite Egalité à propos de l'initiation des FF.: Littré, Ferry et Chavée. Juillet 1875*, Paris 1875.
- Balduc F., *Astragales maçonniques. Poésies dédiées à l'orphelinat maçonnique*, Paris 1863.
- Beaumont Ch. i A., *Les Francs-maçons. Comédie en trois actes*, Paris 1867.
- Bédarride M., *De l'ordre maçonnique de Misraim, depuis sa création jusqu'à nos jours, de son antiquité, de ses luttes et de ses progrès*, Paris 1845.
- Bertrand I., *Les morts reviennent-ils?*, Paris 1900.
- Boubée J.-P. S., *Études historiques et philosophiques sur la franc-maçonnerie ancienne et modern*, Paris 1854.
- Cassard A., *Catecismo de las ritualidades necesarias para los aprendices masons*, Sevilla 1872.
- Chappron E.J., *Nécessaire maçonnique... 2e édition, revue, corrigée et augmentée, d'après les diverses observations parvenues à l'auteur, par plusieurs F.F. des O. de France et de l'étranger, à laquelle on a ajouté le nécessaire maçonnique d'adoption à l'usage des dames*, Paris 1817.
- Cauchois H., *Cours oral de franc-maçonnerie symbolique en douze séances*, Paris 1863.
- Cherpin J.C., Kauffmann A.S., *Histoire philosophique de la franc-maçonnerie, ses principes, ses actes et ses tendances*, Lyon 1850.
- [Cherpin J.C.], *L'Arche sainte ou le Guide du franc-maçon*, Lyon 1865.
- Compte-rendu aux ateliers de la Fédération des travaux de l'Assemblée générale du Grand Orient de France du 12 au 17 Septembre 1904*, Paris 1904.
- Constitución y reglamentos generales de la Masonería para la República Argentina y Oriente de Buenos Aires*, Buenos Aires 1859.
- Coustos, *Procédures curieuses de l'inquisition de Portugal contre les francs-maçons. Pour découvrir leur secret, avec les interrogatoires & les réponses, les cruautés exercées par ce tribunal, la description de l'intérieur du S. Office, son origine, & ses excès Divisées en trois parties*, par un Frère Maçon sorti de l'Inquisition, revues [et] publiées par L.T. V.I.L. R.D. M., Liège: Dans la Vallée de Josephat [i.e. La Haye: s.n., 1747].

- Copin-Albancelli P., *Comment je suis entré dans la Franc-Maçonnerie et comment j'en suis sorti*, Paris 1905.
- Crasset J., *Dissertation sur les oracles des Sibylles*, A Paris: Chez Estienne Michallet, rue Saint Jacques, à l'Image Saint Paul, près la Fontaine Sant Severin, MDCLXXVIII [1678].
- De Luise G., *La framassoneria e la Giovine Italia. Esame critic*, Roma 1866.
- Delassus H., *L'américanisme et la conjuration antichrétienne*, vol. 1-3, Lille [1899].
- Des Étangs N., *Oeuvres maçonniques de N.-C. Des Étangs*, mises en ordre, annotées et précédées d'une notice historique sur l'auteur par F.-D. Pillot, Paris 1848.
- Discours de clôture du convent de 5881 du Grand Orient de France*, par F. Belat, [Paris 1881].
- Discours du F.: Batsère, orateur de la R.: Loge le Temple de Minerve, prononcé dans sa séance du 3 novembre 1831 en présence de la R.: Loge des Trois Jours*, Paris 1831.
- Dito O., *Massoneria, carboneria ed altre società segrete: nella storia del Risorgimento italiano*, Turino–Roma 1905.
- Dupanloup F., *Etude sur la franc-maçonnerie. Par l'Évêque d'Orléans*, Paris 1875.
- Doumic M., *La Franc-maçonnerie est-elle juive ou anglaise?*, Paris 1906.
- Drumonta É., *La tyrannie maçonnique. Nos maîtres*, Paris 1899.
- École des francs-maçons*, [s.n.], Jerusalem [1748].
- Étrennes aux Francs-Maçons ou nouveau catéchisme pour L.V.E.D.C.L.*, A l'Orient.
- Estatutos y reglamentos generales de la Gran Logia Simbólica Independiente Española*, Madrid 1889; *Reglamento de la honorable gran logia militas Española*, Madrid 1889; "Boletín de procedimientos del Soberano Gran Consejo General Ibérico y Gran Logia Simbólica Española. Rito antiguo y primitivo oriental de Memphis y Mizraim. Revista sociológico-masónica", 1897.
- Fauvety Ch., *Philosophie Maçonnique. Catéchisme à l'usage de l'aspirant à l'initiation*, Paris 1862.
- Fontenelle B., *Histoire des oracles*, Chez Michel Brunet, de l'imprimerie de Gilles Paulus Du Mesnil, Paris 1698.
- Foussier F., *Rituel d'adoption aux trois voiles*, Paris 1885.
- Godard Ch., *L'occultisme contemporain*, Paris 1900.
- Gould R.F., *The History of Freemasonry*, vol. 1-3, London 1885-1887.
- La Dixmerie M. de, *Éloge de Voltaire. Prononcé dans la l... maçonnique des Neuf Sœurs, dont il avait été member*, Chez Velleure l'ané, imprimeur-libraire de la veseille Bouclere, Paris–Genève 1779.
- Les francs-maçons plaideurs*, [s.n.], Genève 1786.
- Les plus secrets mystères des hauts grades de la maçonnerie dévoilés, ou le vrai Rose-Croix, traduit de l'anglois; suivi du Noachite, trad. de l'allemand*, [s.n.], A Jerusalem 1766.
- Louvet P., *Pèlerinage Maçonnique*, Angoulême 1848.
- Jacob P.-L., *Curiosités des sciences occultes*, Paris 1862.
- Margiotta D., *Le palladisme. Culte de Satan-Lucifer dans les triangles maçonniques*, Grenoble 1895.
- Manuel pratique du franc-maçoni*, Angers 1845.
- Pérou G.-L., *L'Ordre des francs-maçons trahi. Le Secret des Mopses révélé. Chansons de la très vénérable confrérie des francs-maçons, précédées de quelques pièces de poésie*, [s.n.], Amsterdam 1745.
- [Poinsinet A.-A.-H.], *Les Fra-maçones, parodie de l'acte des amazones dans l'opéra des Fêtes de l'amour et de l'himen en 1 acte... [Paris, Théâtre de la foire St Laurent, 28 août 1754]*, Duchesne, Paris 1754.
- Portalié E., *Le congrès antimaçonnique de Trente et la fin d'une mystification*, Paris 1897.
- Ragon J.-M., *Cours Philosophique et interprétatif des initiations anciennes et modernes*, Nancy 1839; Paris 1841; Paris 1853.
- Ragon J.-M., *El doble triángulo. Liturgia masónica*, Barcelona 1874.
- Ragon J.-M., *Francmaçonnerie. Rituel du grade de Compagnon*, Paris [1859].
- Saint-Victor L.G. de, *Le Manuel des franchises-maçones ou la vraie maçonnerie d'Adoption*, chez Philarethe, Philadelpia 1786.

- Talmeyr M., *La franc-maçonnerie et la révolution française*, Paris 1904.
- Teissier A., *Manuel général de maçonnerie comprenant les sept grades du rit français les trente-trois degrés de la maçonnerie d'adoption 3ème édition revue et corrigé*, Paris 1883.
- Tourmentin J., *La Femme chez les francs-maçons d'après les derniers convents*, Paris 1902.
- Tourmentin J., *Les Enfants de la veuve*, Paris 1900.
- Tschhudi T.-H. de, *L'étoile flamboyante ou La société des francs-maçons considérés sous tous les aspects*, vol. 1-2, chez A. Boudet, Francfort–Paris 1766.
- Vignoles et du Bois, *La Lire Maçonne, ou recueil de chansons des Francs-Maçons, revu, corrigé, mis dans un nouvel ordre, & augmenté... par les frères de Vignoles et du Bois. Avec les airs notés... Nouvelle édition, revuë ... & augmentée*, R. van Laak, À la Haye 1787.
- Vogt W., *Le péril maçonnique en Suisse*, Genève 1901.
- Wentz H., *Opuscules maçonniques du... offerts aux loges à l'occasion de la prochaine révision des réglemens généraux de l'ordre 1863-1864*, Paris 1864.
- Wimpffen G.F. de, *Le manuel de Xépholius*, Paris 1788.